

І. О. Чечуліна *

АТТИЧНА ЧОРНОЛАКОВА КЕРАМІКА З ОЛЬВІЇ В ЗІБРАННІ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ІА НАН УКРАЇНИ

Аттична чорнолакова кераміка — надійне джерело датування археологічних комплексів та культурних нашарувань Ольвії. Колекція кераміки, що експонується в Археологічному музеї Інституту археології НАНУ, — доволі інформативна та цікава з точки зору різноманітності форм та орнаментування. В експозиції представлені як окремі речі, так і цілі комплекси посуду різного часу, переважно класичного та елліністичного.

Ключові слова: аттична чорнолакова кераміка, Ольвія, музейна колекція, Північне Причорномор'я, антична доба, класичний період, елліністичний період.

Чорнолакова кераміка займає особливе місце серед численних категорій імпорту з Аттики до Північного Причорномор'я. Ольвія — як один з найважливіших пунктів на торговому шляху з Афін до узбережжя Евксинського Понту — дуже добре демонструє важливість вивчення цієї категорії посуду, чи не найважливішої складової заморської торгівлі.

Аттична чорнолакова кераміка водночас належить і до масового археологічного матеріалу, і до вишуканого столового посуду, який виготовляли не лише в Аттиці. Цю технологію намагались наслідувати у Великій Греції, Малій Азії, на островах Егейського басейну, Македонії та, звичайно, у Північному Причорномор'ї. Проте лише майстрам з Аттики вдалося зберегти технологію, що не змінилася з часом, блискучу якість покриття та вишуканості форм.

У Археологічному музеї ІА НАН України зберігається доволі численна та репрезентативна колекція античних старожитностей, що були знайдені в Ольвії. Це предмети культу, вироби зі скла, кістки, предмети побуту, прикраси, зброя та кераміка. Серед всієї колекції

античного посуду вирізняється чорнолаковий. До дослідженого нами матеріалу належить аттична чорнолакова кераміка, що була знайдена на території Ольвійського полісу, передусім у самій Ольвії, в різні роки експедицією Інституту археології НАН України, переважно з 1962 до 2000 рр.¹

У статті розглянуто шістьнадцять цілих посудин з експозиції музею. Переважну більшість складають посудини для пиття вина, що за матеріалами Афінської Агори датуються у межах 500—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970)². Це, зокрема, чаші типу «болсал» 420 р. до н. е. — два екз.; канфароподібний килик 340—325 рр. до н. е.; два канфари елліністичного часу з накладним орнаментом кінця IV—III ст. до н. е., канфар класичної форми з канелюрами середини IV ст. до н. е. та один канфар — мікроформа; скіфосоподібний килик 410 р. до н. е.; чаша на високій ніжці 500 р. до н. е.; килик типу «delicate class» 430 р. до н. е. та килик на ніжці середини V ст. до н. е. («vicur»). Окрему групу столового посуду складають миски та тарілки: це миска з відігнутим назовні краєм, рибне блюдо 350—325 рр. до н. е. та солонка середини IV ст. до н. е. До рідкісних знахідок посуду закритих форм належить ойнохоя з рельєфним орнаментом V ст. до н. е.

Найдавнішим серед аттичного посуду, представленого в колекції, є т. зв. блюда на ніжці («stemmed dish») (рис. 1). Форма складається з неглибокої широкої чаші та високої ніжки. Має стандартні розміри, 8,3 см заввишки, найбільший діаметр у вінцях 19 см. Характерною рисою є зігнутий до середини край вінець, що

* ЧЕЧУЛІНА Ірина Олексіївна — аспірантка кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, лаборант античного відділу Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-3783-6277, irusia500@gmail.com

¹ Речі походять з різних ділянок Ольвії, причому знахідки із розкопок до 1972 р. часто не зберегли свої польові номери, тому зараз нелегко встановити, в яких частинах міста вони були знайдені. Весь керамічний матеріал добре збережений, всі посудини належним чином відреставровані.

² У статті використано термінологію чорнолакового посуду, прийняту за матеріалами Афінської Агори.

Рис. 1. Блюдо на ніжці 0-48-2938

Fig. 1. Stemmed dish 0-48-2938

нагадує валик, з потовщенням на максимальній частині діаметру. Чорнолакове покриття дуже якісне як ззовні, так і зсередини посудини. Особливого декору немає, окрім смуги без покриття із зовнішнього боку валика ніжки. Згідно з типологією, що була розроблена за знахідками з Афінської Агори, цей тип датується близько 500 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 9: 958). Аналогічні форми бачимо серед матеріалів Ольвії, зокрема вони походять із Західного теменоса (Русяєва, Назарчук 2006, с. 462, 461), Центрального кварталу міста (Назарчук 2014, с. 351), некрополя Ольвії (Скуднава 1988, с. 131—132) та античних міст Чорноморського регіону (Коровина 1987, с. 11; Божкова 2008, с. 121—122; Егорова 2014, с. 183).

Цей тип у різних розмірах був поширений в Атиці з кінця VI до другої чверті V ст. до н. е. Великі миски, ймовірно, застосовувалися для зберігання фруктів, горіхів, оливок. Можливо, миски на високій ніжці могли використовуватися і як піксиди.

Загалом, миски та тарілки різних розмірів та типів були популярними завжди, ймовірно через їх зручність та багатофункціональність, що стосується й цих форм у чорнолаковій техніці. У колекції, зокрема, представлена миска з відігнутих назовні краєм, рибне блюдо та маленька миска — солонка.

Миски з відігнутих краєм («outturned rim») були поширені з останньої чверті V ст. до н. е. Експонат має класичну форму, що складається з широкої неглибокої чаші, що стоїть на низь-

кій кільцевій ніжці з жолобком, вінця трохи потовщені та відігнуті назовні (рис. 2: 1). Розмір максимального діаметра становить 10 см у вінцях та 8,0 см у ніжці, висота 5,7 см. Цей екземпляр за аналогічними матеріалами датується в межах 350—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 8: 806). Характерним є орнаментування посудини — всередині розета з чотирьох пальметок (рис. 2: 1). Цікаво, що попри доволі погане покриття, сам штамп виконано дуже ретельно, що не є характерним для IV ст. до н. е. Знахідки посуду з таким орнаментом не раз виявляли в Ольвії раніше (Леви 1940, табл. XVII, XXIII; Папанова 2000, рис. 13). Аналогії знаходимо по всьому Північнопричорноморському регіону: Пантікапеї та поселенні «Чайка» (Егорова 2014, с. 177; 2005, с. 233), Німфеї (Соловьев 2003, с. 141), Херсонесі (Zolotarev 2005, р. 204; Стоянов 2005, с. 51), Мірмекії (Бутягин, Чистов 2005, с. 144—145) та в містах материкової та острівної Греції (Πέτρος, Τσουράτσογλου 1997, р. 39; Blonde 2007, р. 41). Характерною відмінністю цього екземпляра є й те, що посудина всередині має коло з червоного покриття, що покриває й штамп. Ймовірно, це сталося через те, що миски ставилися одна на одну і таким чином, саме на це місце не потрапило достатньо кисню, через що посудина всередині набула червоного кольору, замість чорного.

З подібною метою, як і маленькі миски, використовували солонки, вони могли бути різних розмірів та, відповідно, належали до різних підтипів. Для IV ст. до н. е. були характерні маленькі миски та солонки із зігнутим до середини краєм на кільцевій ніжці. Солонка (рис. 2: 2) датується в межах 350—325 рр. до н. е. Особливістю є орнаментация стінок у вигляді канелюр — від вінця до придонного валика. Канелюри вертикальні, всі однакового розміру, йдуть майже паралельно одна до одної; канелюри опуклі, округлі. Розміри посудини стандартні — максимальний діаметр 8,0 см, з висотою 3,4 см (Sparkes, Talcott 1970, fig. 9: 949).

Одним з типів посуду для подавання їжі були різноманітні тарілки, що використовувалися повсякденно. До їх підтипу належать рибні блюда, що досить часто знаходять у чорнолаковому оформленні. Рибні блюда почали повністю покривати лаком близько 400 р. до н. е., проте ці екземпляри не численні, їх продовжують використовувати протягом елліністичного періоду (Rotroff 1997, р. 83—107).

Класичним прикладом рибного блюда є експонат з експозиції музею (рис. 2: 3). Датується в межах 350—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott

Рис. 2. Чорнолаковий посуд відкритих форм: 1 — Ол-62-1656 миска; 2 — ЮЗА-0-73-492 солонка; 3 — Ол-62-1054 рибне блюдо

Fig. 2. Black-glazed pottery, «opened forms»: 1 — Ол-62-1656 bowl; 2 — ЮЗА-0-73-492 saltcellar; 3 — Ол-62-1054 fish plate

1970, fig. 10: 1072). Блюдо має середні розміри — найбільший діаметр 18 см, висота 3,2 см. Форму можна назвати як профільованою, так і «пласкою» — вона утворює широку таріль, від вінець пласка, при переході до центру тарілки утворює «соусницю» — заглиблення у центрі посудини, що, ймовірно, використовували для подавання соусу чи стоку зайвої рідини. Рибні блюда мають характерні для цих форм глибоко відхилені назвні вінця та міцну кільцеву ніжку з жолобком. Подібні таріли відомі у Північному Причорномор'ї: хорі Ольвії, на поселенні Козирка 2 (Данильченко 2000, с. 220), поселеннях на Нижньому Дону (Брашинский 1980, с. 245), некрополях та сільській окрузі Німфею (Грач 1999, с. 223; Соловьев 2003, с. 141), Херсонесі (Стоянов 2005, с. 52), некрополі Істрії (Teleaga, Zirga 2003, Taf. 32, 35), такі само посудини, крім Афін, походять з Пафосу на Кіпрі (Blonde 2007, р. 53).

Окрему доволі численну категорію чорнолакової кераміки становлять посудини для пиття та зберігання вина. Найбільш поширеною формою були киліки. До киліків витончених пропорцій належить тип киліків без висо-

кої ніжки (на кільцевому піддоні) — «Stemless». Для архаїчного часу киліки цього типу вкрай рідкісні, поширюються після 480 р. до н. е. Килік з експозиції МА ІА НАН України має неглибокий тулуб, низьку ніжку, прямі вінця, що було характерно для початку століття та ребристу поверхню піддону із зовнішнього боку (рис. 3). Розміри стандартні — 10 см у діаметрі вінець, 6,0 см у висоті. Даний килік має особливість, характерну лише для киліків типу «delicate class» — виступ із внутрішнього боку тулуба. Форма датується 430 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 5: 487) і належить до класичної серії киліків цього типу з орнаментом. Килік має класичний для цього часу штамп: коло, коло з пальметок, геометрично правильна зірка, промені якої сходяться до центру композиції, з іншого боку завершуються рисочками (див. рис. 3). Зовнішній бік дна прикрашено двома концентричними колами чорного покриття із крапкою посередині. Серед матеріалів Ольвії цей тип знаходять нерідко (Фармаковский 1906, с. 151; 1911, рис. 3, 4; Папанова 2000, рис. 1; Назарчук 2014, рис. 20), як і серед знахідок у містах Причорномор'я: Херсо-

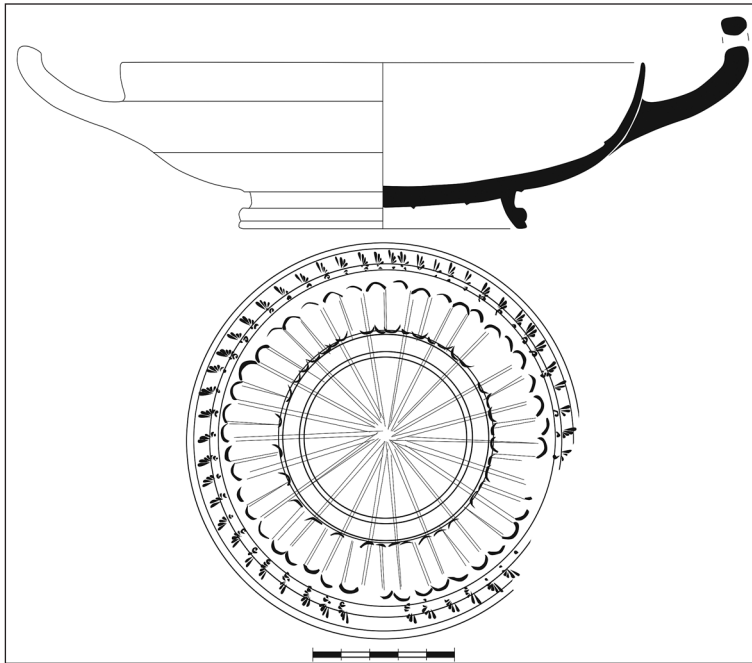

Рис. 3. Килик типу «delicate class»
O-2000/P-25/2732

Fig. 3. Cup, «delicate class» type O-2000/
P-25/2732

неса (Стоянов 2005, с. 50) і поселень його хори Панське-1 (Рогов 2011, с. 197; Рогов, Тункина 1998, с. 168), міст та поселень Таманського півострову (Рогов, Кашаев 2005, с. 209), Єлизаветинського поселення (Брашинский 1980, с. 222; Егорова 2017, с. 22), Аполонії Понтійської (Иванов 1963, с. 180), Гермонаси (Кастаян, Арсеньева 1984, с. 335).

Вишукану групу посуду продовжує килик на високій ніжці («*visur*»), що походить з ботросу, присвяченого Афродіті (рис. 4: 1) (Крапивина 2006, табл. 1: 1; Буйских 2015, с. 16; Bujskikh 2015, р. 241; Rusyaeva 2015, р. 252-255). Цей тип відрізняється прямими відокремленими вінцями, неглибоким тулубом, двома горизонтальними ручками на рівні вінець. Характерною особливістю також є вільний простір без лакового покриття попід ручками. За аналогією форма датується 460 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 5: 437). Лакове покриття дуже якісне, блискучого насиченого кольору, розміри менші від стандартних — максимальний діаметр 13 см, висота 5,3 см. Подібні форми були не раз виявлені в Ольвії (Скуднова 1988, с. 131—132; Handberg, Peterson 2010, р. 204; Русьяева, Назарчук 2006, с. 461; 2014, с. 347). Аналогії знаходимо серед матеріалів інших античних міст Чорноморського регіону (Онайко 1980, с. 162; Брашинский 1980, с. 222; Божкова 2008, с. 121—122; Егорова 2017, с. 20).

Серед ольвійських матеріалів середини V ст. до н. е. доволі часто трапляються килики типу «болсал» (Леви 1964, с. 165; Козуб 1974, с. 46; Кастаян, Арсеньева 1984, с. 335). У колек-

ції представлено два екз., що датуються 450—420 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 6: 541). Обидва килики мають стандартні форми — доволі глибоку напівсферичну чашу, охайну ніжку з характерним вигином назовні (рис. 4: 2, 3). Перший менший за розмірами — 10 см у діаметрі та 5,4 см заввишки. Має простий штамп на дні — коло, навколо якого розташовані чотири пальметки (рис. 4: 4). Подібні орнаменти відомі на посудинах, зокрема з некрополя Широкої балки біля Ольвії (Папанова 2000, рис. 3), поселень Таманського півострова (Рогов, Кашаев 1985, с. 210, рис. 10: 4).

Цей килик (рис. 4: 2) належить до комплексу посуду, присвяченого Афродіті, знайденого у ботросі на території Південного теменосу Ольвії (Крапивина 2006, табл. 1, 2; Буйских 2015, с. 16; Bujskikh 2015, р. 241). Із зовнішнього боку дна посвята Афродіті (Rusyaeva 2015, р. 252—255). Килик, що характерно для цього типу посуду, прикрашено ззовні дна колом без лаку, всередині якого намальовано ще два кола.

Другий килик не відрізняється за формою, має трохи більші розміри чаші — 6,4 см заввишки, за такого ж діаметра вінець. Відмінністю є й те, що вінця трохи увігнуті до середини, завершуючи напівсферичну форму чаші. Обидва килики виконані доволі ретельно, чорнолакове покриття якісне, без особливих відмінностей. Подібні форми нерідкісні серед матеріалів античних міст Північного Причорномор'я та їх некрополів (Сорокина 1957, с. 33; Иванов 1963, с. 178; Брашинский 1980, с. 222; Рогов, Тункина 1998, с. 168; Данильченко 2000, с. 219;

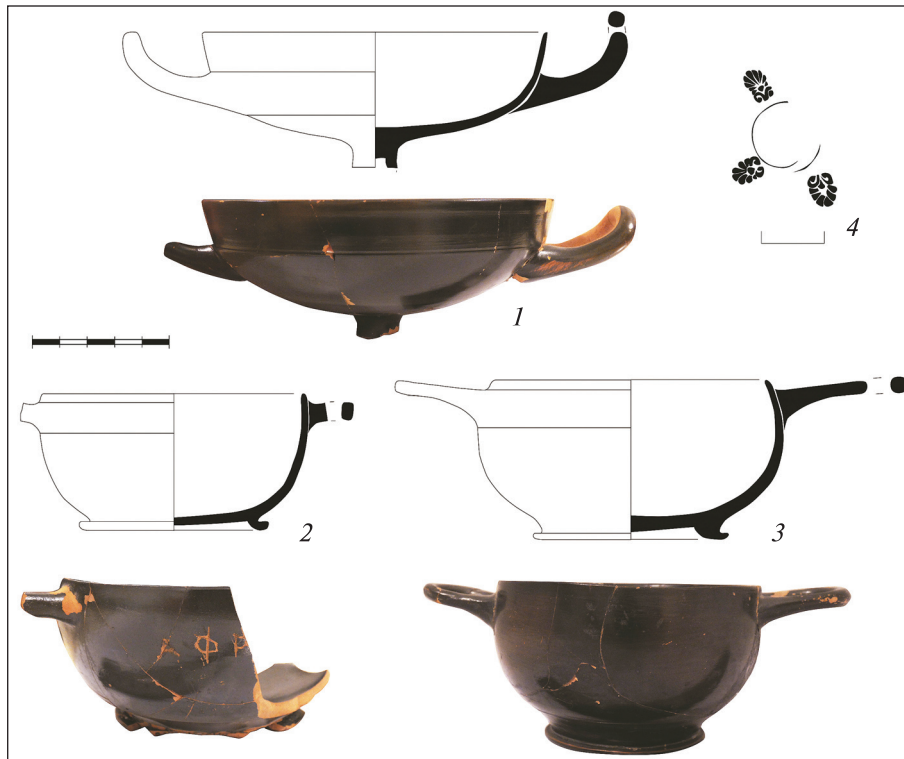

Рис. 4. Чернолаковий посуд відкритих форм: 1 — 0-2000-р-25-2732 килік на ніжці; 2, 4 — 0-2000-р-25-2197 килік типу «болсал» зі штампом; 3 — АМ-3016-8626 килік типу «болсал»

Fig. 4. Black-glazed pottery, «opened forms»: 1 — 0-2000-p-25-2732 vicup; 2, 4 — 0-2000-p-25-2197 cup, type «bolsal» with stamp; 3 — АМ-3016-8626 cup, type «bolsal»

Рис. 5. Скіфосоподібний килік Ол-47-3024

Fig. 5. Cup-skyphos Ол-47-3024

Рис. 6. Чернолакові канфари: 1 — O-56-779, AM 2618-7638 мікроформа; 2 — AM-1087-51-94; 3 — ЮЗА - 0-74-410, AM-2621-7640; 4 — AM 1089-5217

Fig. 6. Black-glazed kantharoi: 1 — O-56-779, AM 2618-7638 (microform); 2 — AM-1087-51-94; 3 — ЮЗА - 0-74-410, AM-2621-7640; 4 — AM 1089-5217

Рогов 2011, с. 137, 141; Егорова 2014, с. 187), античних центрів Греції, зокрема некрополя Дервені (Πέτρος, Τσουράτσογλου 1997, р. 136), Елефсіну (Μυλωνάς Γεώργιος 1975, р. 345) та Пафосу на Кіпрі (Blonde 2007, р. 53).

До проміжних типів належать т. зв. скіфосоподібні киліки «sup-skyphos» — широкі чаші для пиття. За формою ручок та дна нагадують киліки на кільцевому піддоні, проте вони глибші, діаметр значно менший та вінця мають добре профільовану частину, що відігнута назовні. Форма активно виготовлялась у V—IV ст. до н. е. Екземпляр з колекції датується 410 р. до

н. е. (рис. 5). Належить до підтипу з масивними стінками (Sparkes, Talcott 1970, fig. 6: 617), має такі розміри: максимальний діаметр за вінцями 14 см, висота 7,3 см. Форма виготовлена дуже якісно, що характерно для V ст. до н. е. Лакове покриття блискуче, насиченого чорного кольору. На дні має штамп — центральна розета — коло з ов, посередині якого сім з'єднаних між собою пальметок та маленьке коло посередині (рис. 5). Слід окремо зазначити, що штамп нанесений дуже ретельно, охайно, майже всі волоти на пальметках добре простежуються, як і пелюстки. Центральне коло між пальметками

розмішене точно у центрі композиції. Із зовнішнього боку дна залишено вільний простір від чорнолакового покриття, посередині якого коло та кружечок. Форма киліка була досить популярною, відомі аналогії серед матеріалів Ольвії попередніх років (Леви 1940, табл. XVI; Козуб 1979, рис. 14; 1974, рис. 9; Папанова 1993, рис. 10; 2000, рис. 4, 5, 6; Русяєва, Назарчук 2006, рис. 190; Назарчук 2014, рис. 20—24) та серед знахідок з античних міст Західного і Північного Причорномор'я (Иванов 1963, с. 178; Рогов, Тункина 1998, с. 168; Данильченко 2000, с. 219; Рогов 2011, с. 155; Чистов, Домжальський 2003, рис. 10; Бутягин, Чистов 2005, с. 144—145; Егорова 2014, с. 187).

Класичним прикладом посуду для пиття є канфари. Ця форма — другий за популярністю тип відкритого чорнолакового посуду для пиття. Характерною ознакою форми є дві вертикальні ручки, що підіймаються на рівень вінець. Канфари в колекції музею представлені типами класичної серії IV—III ст. до н. е. Це канфар з формованими вінцями, еліністичний канфар з плоскими вінцями та мікроформа-канфар.

Канфар класичної форми, з формованими вінцями (рис. 6: 3) має доволі великі розміри: висота 11,6 см, діаметр вінець 14,8 см (аналогію див.: Alexandrescu 1978, р. 89). Чорнолакове покриття насиченого чорного кольору, на рельєфних частинах покриття затерте, ймовірно, це сліди використання посудини або наслідок поганої збереженості. Тулово посудини прикрашено канелюрами, що пропорційно займають половину канфара. Канелюри опуклі, округлі, досить ретельно вироблені, кожна з них завершується жолобками. Цікаво, що канелюри нанесені й під ручками. Із зовнішньої частини на дно нанесено графіто «PB ΔI», що, ймовірно, можна інтерпретувати, як скорочення особового імені (Русяєва 2010, с. 90, табл. 3: 7). На внутрішній частині канфар прикрашено штампом (рис. 6: 3). Це досить поширений штамп для цього виду посуду, схожі мають і канфароподібні киліки (Чечуліна 2016, с. 32, рис. 5). У центрі — коло, чотири з'єднані між собою пальметки та ряд насічок навколо. На дні покриття збереглося доволі погано, також, ймовірно, через довге використання, проте досі можна чітко простежити елементи штампу. Лінії, що з'єднують пальметки, були спеціально прокреслені, саме через це, навіть вже без лакового покриття маємо змогу відтворити штамп повністю. За аналогіями з матеріалів Афіньської Агори, форма датується у межах

350—325 pp. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 7: 700; Rotroff 1997, fig. 6, pl. 4: 38). Саме наявність штампу у придонній частині, що обумовлено приземкуватою формою канфару та достатньо широким горлом, є індикатором датування посудини у межах другої половини IV ст. до н. е. Така структура горла дозволяла доволі легко нанести штамп. Відмінністю цього типу канфарів є формовані вінця, що ніби напливають на зовнішній бік посудини. У процесі формування посудини, вінця були трохи зігнуті та завернуті назовні. Всередині вінець немає порожини, характерної для кінця IV ст. до н. е. (Егорова 2009, с. 27). Подібні канфари виявляють на всій території Причорномор'я (Белов 1938, с. 207, 210; Иванов 1963, с. 181; Рогов, Тункина 1998, с. 170; Рогов 2011, с. 199).

Значно частіше виявляли канфари з прямими вінцями. Наприклад, це канфар із накладним орнаментом (рис. 6: 4). За аналогічними матеріалами можна датувати посудину кінцем IV — першою чвертю III ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 76; Rotroff 1997, fig. 6, pl. 3, 32; Rotroff 1991; Егорова 2009, с. 87). Цікаво, що в IV ст. до н. е. обидва типи класичної серії — із формованими вінцями та прямими розвиваються ніби паралельно, проте з першої чверті III ст. до н. е. канфари з прямими вінцями переважають (Alexandrescu 1966, р. 524; Thomson 1987, р. 20). Цей канфар має накладний орнамент з обох сторін посудини — у вигляді двох гілочок, що є досить поширеним орнаментом для кінця IV — першої чверті III ст. до н. е. як серед знахідок Ольвії (Парович-Пешикан 1974, с. 76; Handberg, Peterson 2010, р. 211—212), так і серед інших античних міст Причорномор'я (Белов 1962, с. 167; Alexandrescu 1966, р. 288; Брашинский 1980, с. 246; Самойлова 1988, с. 65; Bouzek 1990, р. 48; Bozkova 1997, р. 9; Данильченко 1999, с. 175; Zolotarev 2005, р. 203).

Подібними до канфарів класичних серій є т. зв. канфароподібні киліки «cup-kantharos», вони мають подібну форму тулова. Головна відмінність — у формі та у місцезнаходженні ручок. Ручки петлеподібні, підокруглі у перетині, обернені горизонтально та прикріплені на лінії максимального діаметра тулова (Егорова 2009, с. 28). Екземпляр з експозиції (рис. 6: 2) має формовані вінця, тулово чітко розділене на дві частини, датується в межах кінця IV — початку III ст. до н. е. за приблизною аналогією форми з матеріалів Афіньської Агори (Sparkes, Talcott 1970, fig. 7: 661), має невеликі розміри: 9,3 см заввишки, 6,0 см діаметр вінець. Канфар має цікаву орнаментацию, нанесену, ймовірно, анго-

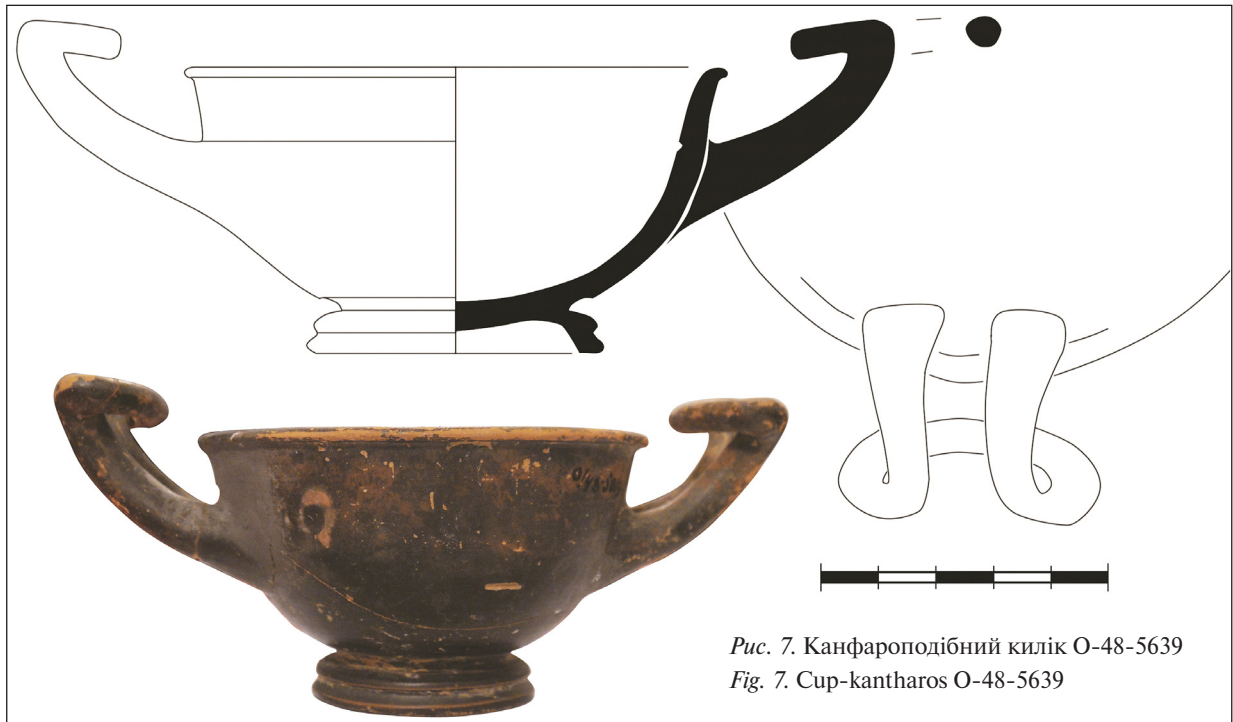

Рис. 7. Канфароподібний килик O-48-5639

Fig. 7. Cup-kantharos O-48-5639

бом та білою фарбою. Під горлом йде оливкова гілка, нанесена доволі неохайно, далі на місці найбільшого діаметра розташований пояс з геометричною орнаментациєю (чергування підквадратного меандру та ніби шахової дошки, де квадрати через один зафарбовані білою фарбою). Подібний орнамент має канфар III—II ст. до н. е. з Ольвії (Кастаян, Арсенєва 1984, с. 335). Чорнолакове покриття дуже якісне, насиченого чорного кольору, деінде є сліди від використання посудини — на вінцях та ручках. Цікаво, що схожі орнаменти у техніці «західного схилу Агори» («West slope») бачимо серед матеріалів елліністичного часу під час декору інших форм — ойнохой та амфор III ст. до н. е. (Данильченко 2002, с. 125; Егорова 2014, с. 191; 2016, р. 525).

До середини IV ст. до н. е. належить наступний канфароподібний килик (рис. 7) — це т. зв. канфар «сидячого типу» («squat rim») (Sparkes, Talcott 1970, fig. 7: 684). Лакове покриття з часом втратило свою блискучість, збереглося досить погано. Деінде можна побачити коричневий колір, що є індикатором помилок при надходженні кисню під час обпалу посудини. Форма має невеликі розміри: 5,5 см заввишки, 9,0 см у діаметрі, особливістю є ручки, що підіймаються над вінцями майже на 1,0 см. Саме ручки, що підіймаються над краєм посудини є показником того, що килик належить до вже згаданої проміжної форми — канфароподібних киликів, всі інші характеристики майже співпадають з формою скіфосоподібних кили-

ків з тонкими стінками. Форма не є унікальною, вона часто трапляється серед матеріалів Ольвії (Русяєва, Назарчук 2006, с. 462; Handberg, Peterson 2010, р. 193) та деяких центрів Західної Таврики (Егорова 2009, с. 206).

До поодиноких знахідок належать мікроформи, зокрема наступний варіант канфару з прямими вінцями. Ця форма досягає у висоті 5,6 см, діаметр 5,5 см. Імовірно, її використовували як поховальний інвентар (рис. 6: 1). Про це свідчить зокрема й погана якість покриття та досить неохайне формування посудини, не симетричні пропорції ручок. Проте з точки зору мініатюрності посудини це не викликає подиву.

Окремої уваги заслуговує ойнохоя (глек з трьома зливами), що класично була посудом для зберігання та розливання вина. Археологічно ціла ойнохоя (рис. 8) є унікальним експонатом з рельєфним орнаментом (Леви 1964, с. 16). За морфологією форми її можна датувати V ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 2: 90, 96). Ойнохоя має великі розміри, найбільший діаметр тулуба сягає 18 см та загальну висоту 25 см, діаметр вінець близько 9,0 см; класичні три зливи — два майже симетричні округлої форми (діаметр 6,5 см) і один — центральний, менший за розмірами, витягнутої форми, розташований навпроти ручки. Особливістю цієї посудини є широка ручка, що підіймається від верхньої частини тулуба до вінця, виходячи трохи за них. Під ручкою розташовані два де-

коративні наліпи округлої форми. Зверху ручка завершується рельєфною головою лева та двома смужками, що ніби імітують його лапи та простягаються по горлу ойнохої, ручка має ребро. Декорування чорнолакового посуду рельєфним орнаментом — не рідкість, це стосується й такої доволі рідкісної форми, як ойнохоя (Alexandropoulou 2002, Taf. 5: 2; Rotroff 1991, р. 73, 76). Подібний рельєфний декор у вигляді голови лева міститься на чорнолаковому аску, що походить з Ольвії³ та гутусі з кришкою з некрополя Аполонії Понтійської (Іванов 1963, с. 506, табл. 110). Ймовірно, подібний декор було винайдено як наслідування виробів з металу (Леви 1964, с. 16).

Усі наведені форми мають прямі аналогії серед матеріалів Афінської Агори та знахідок аттичного чорнолакового посуду з інших міст Північного Причорномор'я, Великої Греції, Малої Азії та островів Егейського басейну. Детальна хронологія чорнолакового посуду дозволяє датувати цілі об'єкти та археологічні комплекси. Під час дослідження городищ, поселень та некрополів античних міст вони стають надійним індикатором дати, на рівні зі знахідками розписного посуду, керамічних клейм чи монет. Це дозволяє надати датування цілим стратиграфічним одиницям, зокрема й іншому супровідному матеріалу, під час археологічних досліджень міст, поселень та некрополів.

Наведені форми належать до парадного столового посуду та ще раз свідчать про активні торгівлі зносини Ольвійського полісу з Аттикою протягом класичного часу. Наявність значної кількості аналогій з античних пам'яток Причорноморського регіону, зокрема міст Боспору, а також Херсонесу, Тіри, Істрії, Аполонії, некрополів та поселенських пам'яток їх сільських округ доводить, що імпорт аттичної кераміки до Ольвійського полісу був частиною великої торгової експансії з Аттики до держав Понту Евксинського в V—IV ст. до н. е. Торгові відносини мали системний характер, розвивалися послідовно, охоплювали все більше античних міст та поселень Північного Причорномор'я, що пролягав вздовж західного узбережжя, через Ольвію. Саме тому серед знахідок городища, хори та некрополів міста — майже всі ка-

Рис. 8. Чорнолакова ойнохоя АМ 1102-5197

Fig. 8. Black-glazed oinochoe AM 1102-5197

тегорії цього виду посуду. Колекція матеріалів з Ольвії є еталонною для інших міст Північного Причорномор'я і саме тому потребує всебічного аналізу та ретельної уваги.

Белов, Г. Д. 1938. *Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг.* Севастополь: Крым.

Белов, Г. Д. 1962. Эллинистический дом в Херсонесе. *Труды Государственного Эрмитажа*, 7, с. 143-183.

³ Наразі зберігається в Миколаївському краєзнавчому музеї «Старофлотські казарми», інвентарний номер 431, польовий номер О-57-1683.

- Брашинский, И. Б. 1980. *Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э.* Ленинград: Наука.
- Буйских, А. В. 2015. Южный теменос Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*, 2, с. 6–21.
- Бутягин, А. М., Чистов, Д. Е. 2005. Новый комплекс IV в. до н. э. из Мирмекия. *Боспорские исследования*, 8, с. 131–152.
- Грач, Н. Л. 1999. *Некрополь Нимфея*. Санкт-Петербург: Наука.
- Данильченко, С. А. 2000. Чернолаковая аттическая керамика поселения Козырка П. В: Зуев, В.Ю. (ред.). *ΣΥΣΤΛΑ. Сборник статей памяти Ю.В. Андреева*. Санкт-Петербург: Алетейя, с. 217–222.
- Данильченко, С. А. 1999. Чернолаковая керамика боспорских колоний Елизаветинского городища. *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира*, 2, с. 173–176.
- Данильченко, С. А. 2002. Чернолаковая керамика из нимфейского святилища Деметры. *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища*, ч. 1, с. 121–129.
- Егорова, Т. В. 2017. *Античная чернолаковая керамика из собрания Государственного музея изобразительных искусств имени А.С. Пушкина*. Москва: НП-Принт.
- Егорова, Т. В. 2014. Предварительный анализ комплекса чернолаковой керамики VI—II вв. до н. э. из раскопок Пантикапея 1945—1992 гг. *Древности Боспора*, 18, с. 174–195.
- Егорова, Т. В. 2009. *Чернолаковая керамика IV—II вв. до н.э. с памятников Северо-Западного Крыма*. Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова.
- Егорова, Т. В. 2005. Чернолаковые миски и солонки с городища «Чайка» близ г. Евпатория. *Боспорские исследования*, 8, с. 218–238.
- Иванов, Т. 1963. Античная керамика из некрополя Аполлонии. В: Вендиктов, И. (ред.). *Аполония. Разкопке в некрополя на Аполония през 1947—1947 г.* София: Българска академия на науките, с. 65–269.
- Кастаян, Е. Г., Арсеньева, Т. М. 1984. Керамика. *Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука.
- Козуб, Ю. И. 1974. *Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э.* Київ: Наукова думка.
- Козуб, Ю. И. 1979. Передмістя Ольвії. *Археологія*, 29, с. 3–34.
- Коровина, А. К. 1987. Раскопки некрополя Тирамбы (1966—1970). *Сообщения Государственного музея Изобразительных искусств имени А.С. Пушкина*, 8, с. 3–71.
- Крапивина, В. В. 2006. Новые данные о культе Афродиты в Ольвии. В: Журавлев, Д. В. (ред.). *Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Труды ГИМ*, 159. Москва, с. 188–199.
- Леви, Е. И. 1940. Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935, 1936 гг. В: Жебелев, С. А. (ред.) *Ольвия*. Т. 1. Киев: Академия наук УССР, с. 105–126.
- Леви, Е. И. 1964. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960). В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.) *Ольвия. Теменос и агора*. Москва, Ленинград: Наука, с. 131–175.
- Назарчук, В. И. 2014. Чернолаковая керамика. В: Зинько, В. Н. (ред.) *Жилье дома Центрального квартала Ольвии*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 13. Симферополь, Керчь: БФ «Деметра», с. 312–356.
- Онайко, Н. А. 1980. *Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта*. Москва: Наука.
- Папанова, В. А. 1993. *Некрополь Ольвии. История исследования, итоги раскопок*. Бердянск: Гортипотография.
- Папанова, В. А. 2000. Чернолаковая керамика из семейно-родового участка некрополя Ольвии. *Старожитности Степового Причерноморья і Криму*, 8, с. 194–216.
- Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев: Наукова думка.
- Рогов, Е. Я. 2011. *Некрополь Панское-1 в Северо-Западном Крыму*. Симферополь: БФ «Деметра».
- Рогов, Е. Я., Кашаев, С. В., Форназир, Й. 2005. Керамический комплекс из хозяйственных ям поселения Вышестеблиевская-11 на юге Таманского полуострова. *Боспорские исследования*, 8, с. 177–218.
- Рогов, Е. Я., Тункина, И. В. 1985. Расписная и чернолаковая керамика из некрополя Панское-1. *Археологические вести*, 5, с. 159–175.
- Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006. Аттическая керамика. В: Айбабин, А. И. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 2. Симферополь: БФ «Деметра», с. 169–177.
- Русяева, А. С. 2010. Граффити с именами владельцев сосудов из Ольвии (по данным коллекции из раскопок Л. М. Славина). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 83–93.
- Самойлова, Т. Л. 1988. *Тира в VI—I вв. до н.э.* Киев: Наукова думка.
- Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.
- Соловьев, С. Л. 2003. *Археологические памятники сельской округи и некрополя Нимфея*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Сорокина, Н. П. 1957. *Тузлинский некрополь*. Москва: Советская Россия.
- Стоянов, Р. В. 2005. Расписная и чернолаковая столовая керамика из некрополя Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э. *Боспорские исследования*, 8, с. 39–52.
- Фармаковский, Б. В. 1911. Памятники античной культуры, найденные в России. *Известия Императорской Археологической комиссии*, IV, 42, с. 134–143.
- Фармаковский, Б. В. 1906. *Раскопки в Ольвии в 1902—1903 годах*. Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов.
- Чечуліна, І. О. 2016. Штампований орнамент на аттичній чорнолаковій кераміці з Ольвії. *Археологія*, 2, с. 29–38.
- Чистов, Д. Е. 2003. Итоги работ на участке «Н» (1994—1998). *Материалы Нимфейской экспедиции*, 1, с. 3–41.
- Alexandrescu, P. 1966. *La necropole tumulaire (Fouilles 1955—1961)*. Histria, II. Bucuresti: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Alexandrescu, P. 1978. *Le ceramique d'epoque archaïque et classique (VII—IV s.)* Histria, IV. Bucuresti: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Alexandropoulou, A. 2002. *Gnatia- und Westabhangkeramik*. Zurich: Scriptorium.
- Blonde, F. 2007. *Les ceramique d'usage quotidien a Thasos au IV siècle avant J.-C. Fascicule 2. Planches*. Paris: De Boccard Edition-Diffusion.
- Bouzek, J. 1990. *Greek pottery in the Black sea region*. Prague: Charles University.
- Bozkova, A. 1997. A Pontic Pottery Group Hellenistic Age. *Archaeologia Bulgarica*, 2, p. 8–17.
- Bujskikh, A. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222–250.
- Egorova, T. 2016. Hellenistic Black Glazed Pottery from Pantikapaum. In: Japp, S., Kogler, P. (eds.). *Traditions and innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*. Wien: IARPotHP e.V., p. 517–529.
- Handberg, S., Peterson, J. H. 2010. Black-glossed pottery. In: Lejpuskaja, N. A., Bilde, P.G., Højte, J.M., Krapivina,

- V.V. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century A.D.* Aarhus: Aarhus University Press, p. 187-196. Black Sea Studies, 13.
- Rotroff, S. I. 1991. *Attic West Slope Vase Painting*. Hesperia, Vol. 60, 1. Athens: American School of Classical Studies at Athens.
- Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora, XXIX. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Rusyaeva, A. 2015. Graffiti from the Southern Temenos in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 251-279.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Teleaga, E., Zirra, V. 2003. *Die Nekropole des 6.—1. Jhs. V.Chr. Von Istria Bent bei Histria: Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*. Internationale Archäologie, 83. Rahden: Leidorf.
- Thompson, H. A. 1987. *Hellenistic pottery and terracottas*. Hesperia. Princeton: New typography by the American School of Classical Studies at Athens.
- Zolotarev, M. I. 2005. A Hellenistic ceramic deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos. *Chronologies of the Black sea area in the period c. 400—100 B.C.* Aarhus: Aarhus University Press, p. 194-216.
- Μυλωνάς Γεώργιος, Ε. 1975. *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας-τόμοι*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Πέτρος Γ. Θεμελης, Γιάννης Π. Τσουράτσογλου. 1997. *Οι Τάφοι του Δερβενίου, Ταμείο αρχαιολογικών πόρων*. Athens: Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Надійшла 9.04.2020

И. А. Чечулина

Аспирантка кафедры археологии и музееведения исторического факультета Киевского национального университета им. Тараса Шевченка, лаборант античного отдела Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-3783-6277, irusia500@gmail.com

АТТИЧЕСКАЯ ЧЕРНОЛАКОВАЯ КЕРАМИКА ИЗ ОЛЬВИИ В СОБРАНИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ НАН УКРАИНЫ

Чернолаковая керамика занимает особое место среди многочисленных категорий импорта из Аттики в Северное Причерноморье. В Археологическом музее НАН Украины находится довольно многочисленная и репрезентативная коллекция античных древностей, найденных в Ольвии. Предметом исследования является аттическая чернолаковая керамика, которая была найдена в Ольвии в разные годы экспедицией ИА НАН Украины (1962—2000 гг.).

В статье рассмотрены шестнадцать целых сосудов из экспозиции музея. Подавляющее большинство составляют сосуды для питья вина, которые датируются главным образом в пределах 500—325 гг. до н. э. Это, в частности, чаши типа «болсал» — два экземпляра; канфароподобный килик, два канфара эллинистического времени с накладным орнаментом, канфар классической формы с каннелюрами и один канфар — микроформа; скифосоподобный килик, чаша на высокой ножке, килик типа «delicate class» и килик на ножке («vicur»).

Отдельную группу столовой посуды составляют миски и блюда. Это миска с отогнутым наружу краем, рыбное блюдо и солонка. К редким находкам посуды закрытых форм относится ойнохоя с рельефным орнаментом V в. до н. э.

Приведенные формы принадлежат к парадной столовой посуде и еще раз демонстрируют активные торговые отношения Ольвийского полиса с Аттикой в течении классического и эллинистического времени. Наличие большого количества аналогий с античными памятниками Причерноморского региона, в частности городов Боспора, Херсонеса, Тиры, Истрии, Аполлонии, некрополей и поселенческих памятников их сельских округ доказывает, что импорт аттической керамики в Ольвию был частью большой торговой экспансии с Аттики к государствам Понта Эвксинского в V—IV вв. до н. э. Ольвия была стратегическим пунктом на основном торговом пути в города и поселения Северного Причерноморья, проходившего вдоль западного побережья. Именно поэтому, среди находок городища, хоры и некрополей города встречаются почти все категории этого вида посуды. Коллекция материалов из Ольвии является эталонной для других городов Северного Причерноморья и именно поэтому требует всестороннего анализа и тщательного внимания.

К л ю ч е в ы е с л о в а: аттическая чернолаковая керамика, Ольвия, Северное Причерноморье, классический период, эллинистический период.

Iryna O. Chechulina

PhD student, Department of Archaeology and Museum Studies, Faculty of History, Taras Shevchenko Kyiv National University, laboratory assistant of the Classical Archaeology Department of the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0003-3783-6277, irusia500@gmail.com

ATTIC BLACK-GLAZED POTTERY FROM THE COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THE IA NASU

Amount of Attic tableware and ceremonial ware finds in the Northern Black Sea region is large, and that is why they are so important since they provide information for detailed chronology of ancient material.

The collection of finds from Olbia, which is exhibited in the Archaeological Museum of the IANASU is quite numerous. The investigated part of the material includes Attic black-glazed pottery, which was found in Olbia in different years at various sites of excavations, from 1962 to 2000.

The vast majority of the studied collection consists of vessels for drinking wine — eleven vessels of sixteen studied, dating by the Athenian Agora from 500 to 325 BC. Pottery for wine are represented by cups and kantharoi in various types. These are the cup — «bolsal» — two examples; cup-kantharos — two examples; one Hellenistic kantharos with an applique ornament and one kantharos — microform; cup-skyphos; stemmed dish; cup «delicate class» and a stemmed cup («vicup»).

«Opened» types of pottery include a bowl with an outturned rim 350—325 BC and a fish plate 350—325 BC, a saltcellar from the same time of production.

Rare finds of «closed» pottery forms are oinochoe with a relief ornament of V century BC.

All the forms above have direct analogies in the material

from the Athenian Agora and finds of Attic black-glazed ware from other cities of the Northern Black Sea. These forms belong to the ceremonial tableware and demonstrate an active trade relation of Olbia with the Attic region during the Classical and Hellenistic time. The abundance of analogies from the ancient sites of the Black Sea region, including the cities of the Bosphorus, as well as Chersonesos, Tyras, Histria, Apollonia, necropolises and settlements of their rural districts, proves that the import of Attic ceramics to Olbia was a part of a large trade expansion from Attica to the cities of Pont Euxine in V—IV centuries BC.

Trade relation were systematic, developing consistently, covering more and more ancient cities of the Black Sea region and beyond. Olbia was a strategic point on the main trade route to other cities and settlements along the western coast, across Olbia. For this reason, almost all categories of this type of tableware are among the finds of the settlement and necropolises of the city. Olbia's collection of materials is a benchmark for other Northern Black Sea cities, which is why it needs thorough analysis and careful attention.

Key words: Attic black-glazed pottery, Olbia, museum collection, Northern Black Sea coast, Classical period, Hellenistic period.

References

- Belov, G. D. 1938. *Otchet o raskopkakh v Khersonese za 1935-1936 gg.* Sevastopol: Krym.
- Belov, G. D. 1962. Ellinisticheskii dom v Khersonese. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 7, p. 143-183.
- Brashinskii, I. B. 1980. *Grecheskii keramicheskii import na Nizhnem Donu v V-III vv. do n. e.* Leningrad: Nauka.
- Buiskikh, A. V. 2015. Yuzhnyi temenos Olvii Pontiiskoi. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 6-21.
- Butiagin, A. M., Chistov, D. E. 2005. Novyi kompleks IV v. do n. e. iz Mirmekii. *Bosporskie issledovaniia*, 8, p. 131-152.
- Grach, N. L. 1999. *Nekropol Nimfeia*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Danilchenko, S. A. 2000. Chernolakovaia atticheskaia keramika poseleniia Kozyrka II. In: Zuev, V. Yu. (ed.). *ΣΥΣΤΙΑ. Sbornik statei pamiatii Yu. V. Andreeva*. Sankt-Peterburg: Aleteia, p. 217-222.
- Danilchenko, S. A. 1999. Chernolakovaia keramika bosporskikh kolonii Elizavetinskogo gorodishcha. *Bosporskii fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira*, 2, p. 173-176.
- Danilchenko, S. A. 2002. Chernolakovaia keramika iz nimfeiskogo sviatilishcha Demetry. *Bosporskii fenomen: Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishcha*, 1, p. 121-129.
- Egorova, T. V. 2017. *Antichnaia chernolakovaia keramika iz sobraniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitelnykh iskusstv imeni A. S. Pushkina*. Moskva: NP-Print.
- Egorova, T. V. 2014. Predvaritelnyi analiz kompleksa chernolakovoi keramiki VI-II vv. do n. e. iz raskopok Pantikapeia 1945-1992 gg. *Drevnosti Bospora*, 18, p. 174-195.
- Egorova, T. V. 2009. *Chernolakovaia keramika IV-II vv. do n. e. s pamiatnikov Severo-Zapadnogo Kryma*. Moskva: MGU imeni M. V. Lomonosova.
- Egorova, T. V. 2005. Chernolakovye miski i solonki s gorodishcha 'Chaika' bliz g. Evpatoriia. *Bosporskie issledovaniia*, 8, p. 218-238.
- Ivanov, T. 1963. Antichnaya keramika iz nekropolya Apollonii. In: Venediktov, I. (ed.). *Apolonia. Razkopite v nekropola na Apolonia prez 1947-1947 g.* Sofia: Balgarska akademiia na naukite, p. 65-269.
- Kastaian, E. G., Arsenev, T. M. 1984. *Keramika. Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.
- Kozub, Yu. I. 1974. Nekropol Olvii V-IV st. do n. e. Kyiv: Naukova dumka.
- Kozub, Yu. I. 1979. Peredmistia Olvii. *Arheologia*, 29, p. 3-34.
- Korovina, A. K. 1987. Raskopki nekropolya Tiramby (1966-1970). *Soobshcheniia Gosudarstvennogo muzeia Izobrazitelnykh iskusstv imeni A. S. Pushkina*, 8, p. 3-71.
- Krapivina, V. V. 2006. Novye dannye o kulte Afrodity v Olvii. In: Zhuravlev, D. V. (ed.). *Severnoe Prichernomore v epokhu antichnosti i srednevekove*. Trudy GIM, 159. Moskva, p. 188-199.
- Levi, E. I. 1940. Privoznaia grecheskaia keramika iz raskopok Olvii v 1935, 1936 gg. In: Zhebelev, S. A. (ed.) *Olviiia*. Vol. 1. Kyiv: Akademiia nauk USSR, p. 105-126.
- Levi, E. I. 1964. Itogi raskopok olviiskogo temenosa i agory (1951-1960). In: Gaidukevich, V. F. (ed.) *Olviiia. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 131-175.
- Nazarchuk, V. I. 2014. Chernolakovaia keramika. In: Zinko, V. N. (ed.). *Zhilye doma Tsentralnogo kvartala Olvii. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 13. Simferopol; Kerch: BF 'Demetra', p. 312-356.

- Onaiko, N. A. 1980. *Arkhaicheskii Torik. Antichnyi gorod na severo-vostoke Ponta*. Moskva: Nauka.
- Papanova, V. A. 1993. *Nekropol Olvii. Istoriiia issledovaniia, itogi raskopok*. Berdiansk: Gortipografiia.
- Papanova, V. A. 2000. Chernolakovaia keramika iz semeino-rodovogo uchastka nekropolia Olvii. *Starozhitnosti Stepovogo Prichornomoria i Krymu*, 8, p. 194-216.
- Parovich-Peshikan M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Rogov, E. Ya. 2011. *Nekropol Panskoe-1 v Severo-Zapadnom Krymu*. Simferopol: BF 'Demetra'.
- Rogov, E. Ya., Kashaev, S. V., Fornazir, I. 2005. Keramicheskii kompleks iz khoziaistvennykh yam poseleniia Vyshesteblievskaia-11 na yuge Tamanskogo poluostrova. *Bosporskie issledovaniia*, 8, p. 177-218.
- Rogov, E. Ya., Tunkina, I. V. 1985. Raspisnaia i chernolakovaia keramika iz nekropolia Panskoe-1. *Arkheologicheskie vesti*, 5, p. 159-175.
- Rusiaeva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006. Atticheskaia keramika. In: Aibabin, A. I. (ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 2. Simferopol: BF 'Demetra', p. 169-177.
- Rusiaeva, A. S. 2010. Graffiti s imenami vladeltsey sudov iz Olvii (po dannym kollektzii iz raskopok L. M. Slavina). *Arkheologiia i davnii istoriia Ukrainy*, 3, p. 83-93.
- Samoilova, T. L. 1988. *Tira v VI-I vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Solovev, S. L. 2003. *Arkheologicheskie pamiatniki selskoi okrugii i nekropolia Nimfeia*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Sorokina, N. P. 1957. *Tuzlinskii nekropol*. Moskva: Sovetskaia Rossiia.
- Stoianov, R. V. 2005. Raspisnaia i chernolakovaia stolovaia keramika iz nekropolia Khersonesa Tavricheskogo V-I vv. do n. e. *Bosporskie issledovaniia*, 8, p. 39-52.
- Farmakovskii, B. V. 1911. Pamiatniki antichnoi kultury, naidennye v Rossii. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii*, IV, 42, p. 134-143.
- Farmakovskii, B. V. 1906. *Raskopki v Olvii v 1902-1903 godakh*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnago Upravleniia Udelovie.
- Chechulina, I. O. 2016. Shtampovani ornament na attichnii chornolakovii keramitsi z Olvii. *Arheologia*, 2, p. 29-38.
- Chistov, D. E. 2003. Itogi rabot na uchastke N (1994-1998). *Materialy Nimfeiskoi ekspeditsii*, 1, p. 3-41.
- Alexandrescu, P. 1966. *La necropole tumulaire (Fouilles 1955-1961)*. Histria, II. Bucuresti: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Alexandrescu, P. 1978. *Le ceramique d'epoque archaïque et classique (VII-IV s.)*. Histria, IV. Bucuresti: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Alexandropoulou, A. 2002. *Gnatiä- und Westabhangkeramik*. Zurich: Scriptorium.
- Blonde, F. 2007. *Les ceramique d'usage quotidien a Thasos au IV siècle avant J.-C. Fascicule 2. Planches*. Paris: De Boccard Edition-Diffusion.
- Bouzek, J. 1990. *Greek pottery in the Black sea region*. Prague: Charles University.
- Bozkova, A. 1997. A Pontic Pottery Group Hellenistic Age. *Archaeologia Bulgarica*, 2, p. 8-17.
- Bujskikh, A. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.
- Egorova, T. 2016. Hellenistic Black Glazed Pottery from Pantikapaeum. In: Japp, S., Kogler, P. (eds.). *Traditions and innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*. Wien: IARPotHP e.V., p. 517-529.
- Handberg, S., Peterson, J. H. 2010. Black-glossed pottery. In: Leyvinskaya, N. A., Bilde, P. G., Højte, J. M., Krapivina, V. V. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century A. D.* Aarhus: Aarhus University Press, p. 187-196 (Black Sea Studies, 13).
- Rotroff, S. I. 1991. *Attic West Slope Vase Painting*. Hesperia, 60, 1. Athens: American School of Classical Studies at Athens.
- Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora, XXIX. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Rusyaeva, A. 2015. Graffiti from the Southern Temenos in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 251-279.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Teleaga, E., Zirra, V. 2003. *Die Nekropole des 6.-1. Jhs. V. Chr. Von Istria Bent bei Histria: Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*. Internationale Archäologie, 83. Rahden: Leidorf.
- Thompson, H. A. 1987. *Hellenistic pottery and terracottas*. Hesperia. Princeton: New typography by the American School of Classical Studies at Athens.
- Zolotarev, M. I. 2005. A Hellenistic Ceramic Deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos. *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 B. C.* Aarhus: Aarhus University Press, p. 194-216.
- Μυλωνάς Γεώργιος, Ε. 1975. *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος-τόμοι*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Πέτρος Γ. Θεμελις, Γιάννης Π. Τσουράτσογλου. 1997. *Οι Τάφοι του Δερβενίου, Ταμείο αρχαιολογικών πόρων*. Athens: Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.